

AUSRA NAVICKIENE

XIX a. PIRMOSIOS PUSĖS KNYGŲ PREKYBOS DIDŽIOJOJE LIETUVOJE ISTORIJOS ŠALTINIAI

Knygų prekybos raida Didžiojoje Lietuvoje — viena iš tyrinėtinų lietuviškos knygos istorijos temų. Ligšioliniams lietuvių knygotyros darbams būdinga tradicinė filologinė kryptis, nulėmė tokių tyrinėjimų nebuvimą, stoka ypač jaučiama bandant kompleksiskai įvertinti lietuviškos knygos raidą, apibendrinti knygos kelio visuomenėje nuo gamintojo iki vartotojo ypatumus. Lietuviškos knygos rutuliojimas 1795—1864 metais — atskiras knygos raidos etapas. Tuo metu jį sąlygojo Rusijos okupacija, naujų visuomenės struktūrų įsitvirtinimas, lietuvių tautinis sąmonėjimas, Šviečiamosios epochos idėjų plitimas bei kalbotyros mokslo laimėjimai. Šis laikotarpis, pasižymėjęs kokybiniu ir kiekybiniu augimu, išsiskyrė savita knygų platinimo sistema, jos būdais ir priemonėmis. Pagrindinė lietuviškos spaudos produkcijos dalis buvo platinama per rinką. Knygų prekybos veikloje įsigalėjo specialios prekybos įstaigos — knygynai, kurių tinklo plėtojimas priklausė nuo švietimo įstaigų dislokacijos, būklės ir gyventojų raštingumo lygio. Lietuviškas knygas, ypač amžiaus pradžioje, tradiciškai platino jas leidusios religinių institucijų spaustuvs, knygrišiai, o vėliau privačios spaustuvs. Tuomet galioję Rusijos imperijos komercijos įstatymai skatino laisvą prekybą. Ji klestėjo Lietuvos provincijoje. Daugėjant lietuviškų leidinių ir skaitytojų, įvairėjo knygų prekybos būdai, knygų prekybos informacijos sistemos organizavimas tapo svarbia komercinės veiklos dalimi. Aptariamu metu pasireiškusių knyginės veiklos specializacijos, profesionalizacijos, privatizacijos veiklos tendencijos vertinamos kaip vėliau įsigalėjusių knyginių procesų ištakos.

Sio straipsnio tikslas — aptarti svarbiausius 1795—1864 m. lietuviškų knygų prekybos Didžiojoje Lietuvoje istorijos šaltinius, išskiriant vertingiausius ir reprezentatyviausius, įgalinančius formuluoti išvadas apie tyrinėjamą objektą, t. y. knygų prekybos įstaigas ir jose dirbusius žmones. Apibūdinant konkrečius šaltinius, bus siekiama įvertinti istorinę aplinką ir sąlygas, nulėmusias šaltinių atsiradimą ir padedančias suvokti jų paieškos galimybes.

Aptariamo laikotarpio knygų prekybos šaltinių atsiradimą lėmė:

- 1) individualių knygų prekybos ir gamybos įstaigų ir asmenų (t. y. spaustuvininkų, knygininkų, knygrišių ir pan.) veikla;
- 2) visuomeninių institucijų, tiesiogiai ar netiesiogiai susijusių su knygų gamyba ir platinimu, veikla;
- 3) valstybės kišimasis į knygų gamybą ir platinimą. Jis reiškėsi draudimais ir bausmėmis, ribojančiomis spaudos platinimo įstaigų laisvę.

Taip pat valstybės administravimo veikla vykdančią gamybinės ir komercinės veiklos apskaitą, tą veiklą parodant ūkinės ir finansinės statistikos dokumentuose, operatyviai sprendžiant mokesčių rinkimo klausimus, skubiai ir efektyviai šalinant atsiradusias kliūtis.

Keičiantis politinėms, visuomeninėms, kultūrinėms ir ūkinėms sąlygoms, keitėsi ir individualūs knygos gamintojai bei platintojai, jų veikla. Čecho meistrus, feodalinių įstaigų spaustuvinius, knyginius, personalinį mecenatą pakeitė privačios spaustuvės ir knygynai, visuomeninis mecenatas. Jų veiklos rezultatas — 585 lietuviškos knygos, pasirodžiusios 1795—1864 m. Didžiojoje Lietuvoje. Knygos, būdamos tyrinėjimo objektu, drauge yra svarbus prekybos tyrimo šaltinis.

Aptariamo laikotarpio knygų repertuaras gali būti vertinamas kaip knygų prekybos įstaigų asortimento visuma, jo teminės ir tipologinės struktūros atspindys, lemiantis potencialius vartotojus, platinimo būdus ir priemones.

Knygų paplitimui analizuoti ypač svarbi pačiose knygoje išspausdinta leidėjų informacija (prenumeratorių bei knygų prekybos informaciniai sąrašai) bei pasitaikančios marginalijos.

Iš viso žinomi du prenumeratorių sąrašai, išspausdinti aptariamo laikotarpio knygoje. Leidžiant lietuviškas knygas, pirmą kartą prenumeratos būdas buvo panaudotas 1828 m. Šitaip buvo kaupiamos lėšos Tomo Kempiečio knygai „Apey sekima Chrystusa Pona“ spausdinti. Knygos pradžioje įdėtas prenumeratorių sąrašas vadinosi „Prenumeratorių vie. Tay ira tie, kurie pyrm išspaudyma užpyrka tą knigą“¹. Iš viso sąrašo nurodyti 46 asmenys (25 pasauliečiai ir 21 dvasininkas), užsisakę 83 leidinio egzempliorius. Kitas žinomas prenumeratorių sąrašas buvo išspausdintas M. Valančiaus 1848 m. pasirodžiusioje knygoje „Zemajtiu viskupiste“². Šį veikalą iš anksto užsisakė 121 asmuo: 86 kunigai, 18 klierikų ir 17 pasauliečių. Iš pasterųjų 4 tituluojami gubernijos sekretoriais (carinės Rusijos valdininkų titulas), tiek pat vyskupijos įstaigų tarnautojų, vienas amatininkas, o kitų profesijos nenurodytos. Prenumeratorių sąrašai — vienas iš nedaugelio šaltinių, nurodančių lietuviškų knygų pirkėjus ir skaitytojus, jų tautinę, socialinę, profesinę sudėtį, pateikiantys duomenų apie knygos paplitimą.

Lietuviškų knygų prekybiniai sąrašai, kurie XIX a. pirmojoje pusėje buvo pradėti spausdinti leidinių paskutiniuose puslapiuose ar ant jų viršelių, įgalina spręsti apie lietuviškų knygų prekybos informacijos sistemos savitumus ir drauge su kitomis informacijos priemonėmis — apie konkrečioje įstaigoje platinamus leidinius. Žinoma 30 tokių sąrašų, iš-

¹ Tomas Kempietis. Apey sekima Chrystusa pona [...] yš lotyniškos ant žemaitiškos kalbos [...] yšgulditas par [...] Antona Savicki [...]. V.: B. Noimano sp., 1828. P. [2—4].

² Valančius M. Zemajtiu viskupiste [...]. D. 2. V.: J. Zavadzkie sp., 1848. P. 271—274.

spausdintų J. Zavadzkiio firmos 1853—1864 m. lietuviškuose leidiniuose³, išsiųstuose į Varnius. Pirmasis toks sąrašas pasirodė 1853 m. išleistame elementoriuje „Mokslas skaytima“. Jame buvo aprašyti penki nauji 1853—1864 m. firmos lietuviški leidiniai. 1854 m. išleistoje maldaknygėje „Jezus, Maria, Juozapas švėtas“ lietuviškų knygų sąrašas buvo išspausdintas dviejuose atskiruose lapuose, kuriuos leidėjas įrišo maldaknygės pabaigoje. Jame buvo reklamuojami ne tik penki minėtame 1853 m. elementoriuje išspausdinti ir vienas naujas firmos leidinys, bet taip pat komisi sų sąlygomis Varniuose parduodamos M. Valančiaus ir S. Daukanto knygos, pasirodžiusios 1840—1852 m. Lietuviškų knygų sąrašuose sudarytojas nurodydavo tik leidinio pavadinimą, formatą ir leidimo metus, o M. Valančiaus ir S. Daukanto knygelių sąrašuose buvo pažymėtos ir jų kainos.

Manytume, kad ne visi tokie sąrašai, ypač tie, kurie buvo išspausdinti ant knygų viršelių, išliko iki mūsų dienų. Tiek knygos pasirodymo metu, tiek vėliau įrišant spaudinius į kietus viršelius, restauruojant juos, minkšti viršeliai su minėtais sąrašais buvo sunaikinti.

Išlikusiose lietuviškose knygoose pasitaikančias marginalijas galima suskirstyti į įrašus, kuriuose nurodomas spaudinio savininkas (t. y. kilmės įrašus arba proveniencijas), ir įrašus apie knygos kainą. Daugiausia išliko proveniencijų.

Nedidelę šaltinių grupę sudaro aptariamu laikotarpiu atsiradusios specialios knygų prekybos informacijos priemonės — katalogai. Knygų prekybos katalogų, kuriuose buvo užfiksuotos ir lietuviškos knygos, leidimu XVIII a. pabaigoje — XX a. pradžioje išsiskyrė Vilniaus vyriausiosios mokyklos spaustuvė, vėliau privačios spaustuvės ir knygynai —

³ Bartnikovskis P. Kjelaviedis apvaykščiajunčiam paminklu izganitojaus musu Jezusa [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1857; Griešnikas priverstas metavoties [...]. Feliksas Verejka [...]. Išguldze. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1857, 1864; Ivinskis L. Kalendorius arba metu skajtlus ukiškas [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1857, 1860, 1861, 1862; Jasiševičius R. Pamokslay unt nekuriu švinčiu [...]. Trecia yr paskutinia dala. V.: J. Zavadzkiio sp., 1859; Juzumas T. Didesis elementorius [...]. V.: J. Zavadzkiio sp., 1855; Juzumas V. Aplankimas parakvijos par jos klebona [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1860; Kalvaria arba kialas križiaus [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1862; Kasakauskis K. Išguldims pavinaščju krykščjonu-katalyku [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1864; Kialetas žodziu aplink škapleriu mukos pono Jezuso. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1857, 1861; Mokslas skaytima rašta lietuviška [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1853, 1854, 1856, 1861; Novenas pri Jezaus Kristaus [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1857; Račkauskis J. K. Balsą dieva pri žmogaus [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1858; Račkauskis J. Vadovas i dangu [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1861; Rucevičius S. Jezus, Maria, Juozapas švėtas. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1854, 1861; Smidas Chr. Genavejte [...]. Iš lenkiško liežuvia išguldita par L. Ivinski. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1863; Valančius M. Davatku kninga [...]. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1864; Valančius M. Istorije šventa Senoje istatima. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1855; Valančius M. Prade ir išsiplietimas kataliku tikieima. V.: J. Zavadzkiio lėšos ir sp., 1864.

A. Marcinovskio⁴, R. Rafalovičiaus⁵, o ypač J. Zavadzkiego firmos⁶. Plečiantis lietuviškų knygų leidybai ir prekybai, pasirodė pirmieji, nors ir menki, lietuviški knygų prekybos katalogai, kuriuos sudarė ir išleido J. Zavadzkiego firma⁷. Jie teikia duomenų apie firmos leidinių ir pardudamų spaudinių lietuvišką asortimentą, knygų kainas.

Be pačių spaudinių, knygų prekybos katalogų, individualių knygos gamybos ir prekybos įmonių ir įstaigų veikla nulėmė ir archyvinių šaltinių atsiradimą.

Nedaugelis XIX a. pirmosios pusės knygų prekyba užsiimančių įmonių, įstaigų ar pavienių asmenų kaupė savo veiklos dokumentus. Amžiaus pradžioje neegzistavo specialių archyvų, nes tokie dokumentų rinkiniai feodalizmui būdingų institucijų spaustuvininkams ir knygūninkams paprasčiausiai buvo nereikalingi. Dokumentų kaupimo poreikis atsirado įsigalint privačiai iniciatyvai, plečiantis ir keičiantis knygūnėms įmonėms ir įstaigoms, jų veiklai bei santykiams su kitomis visuomeninėmis ar valdžios institucijomis. Laisvos rinkos ir prekinio ūkio sąlygomis, atliekant įvairius sandėrius (pirkimo, pardavimo, skolinimo), nuosavybės dokumentai tapo būtini. Didesni dokumentų rinkiniai susikaupė šeimų firmose, atsiradusiose amžiaus pradžioje ir veikusiose visą XIX a. ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais. Iki mūsų dienų išliko tie dokumentai, kurie pateko į senas tradicijas turinčių asmenų, šeimų ar giminių bei feodalinių institucijų archyvus.

Didžiosios Lietuvos knygų prekybos tyrinėjimams svarbūs Vilniaus vyriausiosios mokyklos spaustuvės knygyno, pijorų, bazilijonų, misisionierių poligrafijos įmonių dokumentai⁸. Iki mūsų dienų išliko XIX a. žymiausios J. Zavadzkiego privačios knygų leidybos, gamybos ir platinimo firmos archyvas. Dokumentų rinkinys XX a. pradžioje atsідūrė Vilniaus mokslo bičiulių draugijos kolekcijoje, dabar saugomoje Lietuvos valstybiniame istorijos archyve⁹. Tarp išlikusių minėtų spaustuvių ir knygynų archyvinių dokumentų yra svarbios sutartys su knygų autoriais, sandėliuose saugomų spaudinių inventarinės knygos ir sąrašai, knygų pardavimo žurnalai, iš anksto užsakytų ir vėliau pirkėjams išsiųstų spaudinių

⁴ Katalog ksiązek wydanych nakladem i drukiem Antoniego Marcinowskiego. Wilno, 1860.

⁵ Wykaz ksiązek polskich [...] Rubena Rafalowicza w Wilnie. Wilno, 1959.

⁶ Katalog ksiąg polskich [...] Jozefa Zavadzkiego. Wilno, 1811; Katalog ksiąg polskich znaydujących się w księgarni Jozefa Zavadzkiego w Wilnie. Wilno, 1833; Katalog niektórych dzieł, wydanych nakladem i drukiem księgarni pod firma Jozefa Zavadzkiego w Wilnie. [Wilno], 1857; Uwiadomienie o ksiązkach polskich [...]. Jozefa Zavadzkiego [...]. [Wilno], 1855. Nr. 1, Nr. 3, Nr. 5; (1857). Nr. 29.

⁷ Knygas žemajtiškas išduotas kaštu ir spaustuvi Jozefa Zavadzkiego Wilniuje, o kurias gal kiekvienas pirkti Varniusie kniginio to paties Jozepa Zavadakia. V., 1858. 2 p.; Spis ksiązek nabożnych i rozmaitych w języku żmudzko-litewskim dla Ludu wydanych nakladem i drukiem Jozefa Zavadzkiego w Wilnie // Spis dzieł dla pierwiastkowego kształcenia przeznaczonych. Wilno, 1863. S. 7—8.

⁸ VUB RS. F. 2 — DC 65—70; VUB RS. F. 57 — B 53, 1; MAB RS. F. 41 — B 83, F. 43 — B 24501. Kai kurie Vilniaus vyriausiosios mokyklos dokumentų duomenys paskelbti: Lebedys J. Lietuvių kalba XVII—XVIII a. viešajame gyvenime. V., 1976. P. 98—105.

⁹ LVIA. F. 1135. Ap. 7.

registracijos knygos, nerealizuotų leidinių apskaitos žurnalai. Juose pateikiami duomenys apie platinamas knygas, jų kainas; naudojamas prekybos formas, to meto lietuviškų knygų pirkėjus bei smulkius prekybininkus, užsiimančius komisine prekyba.

Nemažą šaltinių dalį sudaro knygos veikėjų, įmonių ir įstaigų korespondencija. Šie šaltiniai teikia įvairios informacijos apie knygų prekybos būklę, jos veikėjus, veiklos mastą ir būdus. Laiškai padeda nustatyti knygyninkus neprofesionalus, rodo knygomis prekiausių įstaigų ir pavienių asmenų tarpusavio ryšius, teikia duomenų apie leidinių platinimą. Gausi korespondencijos medžiaga saugoma įvairiose Lietuvos dokumentų saugyklose¹⁰, dalis jos yra publikuota¹¹.

Tarp kitų knygos istorijos šaltinių negausią grupę sudaro knyginėi veiklai skirti atsiminimai. Vertingų žinių apie XIX a. pirmosios pusės lietuviškų knygų leidybą ir platinimą randame M. Valančiaus, B. Butkevičiaus memuaruose¹².

Didėjantis visuomenės aktyvumas XIX a. pirmojoje pusėje nulėmė visuomeninių institucijų, tiesiogiai ar netiesiogiai susijusių su spaudos gamyba ir platinimu, atsiradimą. Gamintojų susivienijimų, religinių ir

¹⁰ LVIA. F. 1135. Ap. 7; MAB RS. F. 7; LNB RS. F. 150 (Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius).

¹¹ M. Akelačio laišakai / Paskelbė A. Janulaitis // Tauta ir žodis. 1925. Kn. 3. P. 292—321; 1926. Kn. 4. P. 433—443; Dar iš prof. Andriaus Ugiansko korespondencijos / Paskelbė V. Biržiška // Mūsų senovė. T. 2. 1937. Nr. 1(6). P. 141—145; 1938. Nr. 2(7). P. 313; Daukantas S. Laiškai // Daukantas S. Raštai. V., 1976. T. 2. P. 709—792; Dwa listy Mikołaja Akielewica / Opublikował M. Brensztejn // Kwartalnik litewski. T. 5. 1911. S. 129—139; L. Ivinskio laišakai / Paskelbė V. Biržiška // Mūsų senovė. 1838. Nr. 3(8). P. 498—499; (Kaupas A.) Selima. M. Akelaitis šviesoj laišku pas Kraševskį // Tėvynė. 1898. Nr. 7. P. 247—249; Nr. 8. P. 281—283; Nr. 9. P. 311—313; Kaupuz A. XIX a. pradžios Lietuvos kultūros veikėjai pagal prof. I. N. Lobjokos susirašinėjimą su N. P. Rumiancevu, muziejaus steigėju // Literatūra. 1967. T. 10. P. 165—198; Korespondencija filomatow (1817—1823) / Wybor i opracowanie M. Zielinska. Warszawa, 1989. 499 s.; Kunigaikščio Sim. Giedraičio laiškas / Paskelbė J. Tumas // Lietuvos tauta. 1909. Kn. 1. D. 3. P. 358—364; Kun. A. Pabrėžos laišakai pas S. Daukantą // Lietuviškas knygynas. 1897. Kn. 1. Nr. 2. P. 21—23; Nr. 3. P. 36; Kn. 2. Nr. 5. P. 22—24; Laiškas Andriejaus Ugiansko pas L. Ivinskį // Vienybės Lietuvininkų. 1892. Liep. 6. P. 320—322; „Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiiui / Parengė B. Genzelis ir kt. V., 1992. 376 p.; Materjaly do dziejow literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Jozefa Zawadzkiego w 1935—1937 / Zebral T. Turkowski. T. 1—3. W., 1935—1937; Motiejaus Valančiaus laišakai Adomui Zawadzkiui / Paskelbė A. Tyla // Literatūra. 1969. T. 11. P. 93—107; Kaj. Nezabitauskio-Zabičio laišakai / Paskelbė V. Biržiška ir V. Maciūnas // Mūsų senovė. 1940. T. 3. Nr. 4(10). P. 142; J. A. Pabrėža: (Du Pabrėžos laišakai M. Valančium) // Tumas-Vaižgantas J. Raštai. T. 11. K., 1929. P. 72—75; J. A. Pabrėžos laišakai kun. J. K. Gintilai / Paskelbė K. Sendzikas // Mūsų senovė. 1938. T. 2. Nr. 3(8). P. 489—498; 1939. Nr. 4(9). P. 660—663; Valančium. Iš laišku // Valančium M. Raštai. V., 1972. T. 1. P. 499—527; Переписка протояея Ионна Григоровича с графом Н. П. Румянцевым / Публикация Н. Григоровича // Чтение в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Кн. 2. М., 1864. С. 39—43.

¹² Valančius M. Pastabos pačiam sau / Parengė J. Tumas. Klaipėda, 1929. 191 p.; Valančius M. Varnių miestelis. Sukilimas // Valančiaus M. Raštai. V., 1972. T. 1. P. 491—495; Буткевич В. Воспоминания прелата Буткевича / Публикация П. К. Щебальского // Русская старина. 1878. Август. С. 591—615; Буткевич В. Из записок польского епископа Буткевича / Публикация П. К. Щебальского // Русский архив. 1876. №. 7. С. 321—353; №. 8. С. 427—451.

pasaulietinių organizacijų veiklos dokumentai, to meto periodinė spauda sudaro atskirą šaltinių kategoriją. Dėl sudėtingos lietuvių kalbos situacijos XIX a. visuomenės gyvenime atsirandančios visuomeninės leidybinės draugijos ir organizacijos nepasizymėjo lietuviškų knygų leidyba ir platinimu. Tuo metu lietuviškų spaudinius leido tik Rusijos Biblijos draugija, leidybinė draugija „Visuomenės gerovė“, leidybinei institucijai prilygstantis M. Akelaičio organizuotas Lietuviškų knygų leidimo fondas, įvairios bažnytinės brolijos, veikusios draugelyje XIX a. Lietuvos parapijų. Šaltinių, pateikiančių duomenų apie jų veiklą, iki mūsų dienų išliko mažai. Be anksčiau minėtų M. Akelaičio susirašinėjimo medžiagos, žinių apie jas galima rasti kai kuriose to meto publikacijose¹³.

XIX a. atsirado naujas lietuviškos knygos tyrimo šaltinis — periodinė spauda. Trūkstant archyvinių dokumentų, medžiaga to meto periodikoje apie tai, kokiame knygyne ir kokių knygų buvo galima įsigyti, recenzijos ir atsiliepimai apie naujus lietuviškus leidinius yra labai svarbūs. Įvairios žinutės, pasirodžiusios laikraščiuose „Kurjer Litewski“, „Kurjer Wilenski“, „Dzieje Dobroczynnosci Kraiowej i Zagraniczney“, informuoja apie leidinių plitimo visuomenėje būdus. Recenzijos, spausdinamos leidiniuose „Gazeta Warszawska“, „Tygodnik Peterburgski“, „Magazyn Powszechny“, „Biblioteka Warszawska“, liudija, kad gausėjo ir aktyvėjo išsilavinusių skaitytojų būrys, teikia duomenų apie tuo metu naują lietuviškos knygos reklamos būdą, informuoja apie knygos paplitimą.

Aktyvi valstybės veikla XIX a., susijusi su jos vykdomomis administravimo, kovos su lietuvių politiniu ir kultūriniu savitumu funkcijomis, mokesčių rinkimo organizavimu bei rūpinimusi visuomenės švietimu, nulėmė mokesčiaus archyvinių šaltinių grupės susiformavimą.

Vilniaus miesto magistratas, vėliau miesto dūma rūpinosi mokesčių rinkimo organizavimu, sudarinėjo pirklių sąrašus, tvarkė išduotų prekybos liudijimų registracijos knygas, kaupė (miesto ir apskrities) prekybos revizijų dokumentus. Išlikę Vilniaus miesto pirklių sąrašai, prekybos liudijimų knygos, dokumentai apie asmenis, užsirašiusius į pirklius pagal gildijas¹⁴, padeda atskleisti knygomis prekiavusius asmenis, jų veiklos mastą, prekybos įmonių skaičių ir pobūdį.

Daugiausia knygų prekybos istorijos šaltinių atsirado vykdant valstybei spaudos kontrolės funkcijas. Policijos įstaigų veiklos dokumentuose užfiksuota daug įvairių knygų prekybos taisyklių ir reikalavimų pažeidimo faktų, prekybininkų bausmių ir represijų atvejų. Vilniaus policmeisterio kanceliarijos archyve¹⁵ susikaupė dokumentų apie draudžiamų knygų platinimą, Vilniaus miesto knygytų uždarymo bylų (J. Zavadztkio firmos įstaigų užantspaudavimas 1846 ir 1852 metais).

Aukščiausio vietinės administracinės valdžios organo — Vilniaus generalgubernatoriaus kanceliarijos archyve¹⁶ tebėra specialųjų valdininkų ataskaitų apie spaustuvių ir knygytų kontrolę, asmenų prašymų leisti

¹³ Pierwsze posiedzenie publiczne Oddziału Wilenskiego Rossyjskiego towarzysztwa bibliynego. Wilno, 1819. 50 s.

¹⁴ LVIA. F. 937. Ap. 1; MAB RS. F. 78.

¹⁵ LVIA. F. 421.

¹⁶ LVIA. F. 378.

atidaryti knygynus. Šiame fonde saugomi 1865 m. veikusios Lenkiškų ir žemaitiškų knygų tikrinimo komisijos veiklos dokumentai¹⁷ atskleidžia daugumos prieš 1863—1864 m. sukilimą Vilniuje lietuviškomis knygomis prekiausių knygynų ir knygynėlių veiklą.

Vilniaus civilinio gubernatoriaus kanceliarijos archyve tebėra šios institucijos susirašinėjimo su cenzūros komitetu dėl spausuvių ir knygynų priežiūros medžiaga, specialiųjų tarnautojų surinkti duomenys apie Vilniaus miesto knygynus ir spaustuves, susirašinėjimas su generalgubernatoriaus kanceliarija dėl sugriežtėjusios spaudos gamybos bei platinimo įmonių ir įstaigų priežiūros 1864—1865 m.¹⁸

Minėti dokumentai padeda nustatyti lietuviškomis knygomis prekiausias įmones ir įstaigas, jų veiklos formas ir mastą.

Išlikę Vilniaus cenzūros komiteto — specialios spaudos kontrolės įstaigos — dokumentai¹⁹ atskleidžia knygynų ir spausuvių knygų prekybos teisinius pagrindus, kontrolės ypatumus, draudžiamų knygų asortimento dalį. Tai uždraustų platinti knygų, gautų iš užsienio ar išspausdintų krašto įmonėse, sąrašai ir abėcėlinės rodyklės, cenzūros komiteto leistų platinti spaudinių registracijos knygos, lietuviškų knygų platinimo bylos (kaip kurie dokumentai yra publikuoti²⁰).

Šalia nepublikuotų šaltinių valstybės iniciatyva buvo pradėti rengti ir leisti įstatymų leidiniai bei statistiniai ir informaciniai rinkiniai. XIX a. pirmojoje pusėje Didžiojoje Lietuvoje galioję bendrieji komercijos įstatymai buvo spausdinami Rusijos imperijos įstatymų sąvaduose bei įstatymų rinkiniuose²¹. Remiantis šiais leidiniais, galima nustatyti tuo metu leistinas prekybos apimtis, šio verslo asmenų prievolės, sužinoti, kas galėjo verstis knygų prekyba, kaip buvo steigiamos knygų prekybos įstaigos. Cenzūrą vykdžiusių įstaigų veiklą reglamentavo specialūs cenzūros įstatymai, kurie taip pat buvo išspausdinti²² ir kuriuose buvo išdėstyti teisiniai reikalavimai spaudos platinimo įstaigoms, įmonėms bei asmenims.

Aptariamo laikotarpio informaciniai ir statistiniai leidiniai yra gana įvairūs. Informacija apie knygų gamybos ir prekybos įmones buvo fiksuojama knygelėse „Памятная книжка [...]“²³, pradėtos leisti nuo

17 LVIA. F. 378. P/S. 1865. B. 442.

18 LVIA. F. 380. B. 3537. 3753.

19 LVIA. F. 1230. Ap. 1.

20 Капуз А., Лукшaitė I. A. Butkevičiaus gramatikos byla // Kalbotyra. 1962. T. 5. P. 122—161; Merkys V. Byla dėl S. Daukanto „Budo“ // Kraštotyra. V., 1969. P. 54—61; Merkys V. S. Daukanto „Dainių žemaičių“ cenzūravimas // Liaudies kūryba. T. 2. V., 1974. P. 314—321; Vanagas V. Nauja archyvinė medžiaga apie A. Strazdą // Literatūra ir kalba. 1961. T. 5. P. 435—464.

21 Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Т. 1—45. СПб., 1830; Собр. 2. Т. 1—55. СПб., 1830—1844; Свод учреждений и уставов торговых // Свод законов Российской империи, издания 1857 года. Т. XI. Ч. II. Уставы кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, и устав ремесленный. СПб., 1857. С. 3—613.

22 Проект устава о книгопечатании. (Б. м. и г.). С. 126—141; Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. СПб., 1862. 482. с.

23 Памятная книжка Виленской губернии на ... 1845, 1848, 1850—1863 год. 1845, 1848, 1845—1863; Памятная книжка Ковенской губернии на 1850 г. 1849.

1845 m. Jas rengė ir leido kai kurios gubernijų valdybos. Atmintinėse buvo registruojami veikiančios miesto knygynai, knygrišiai, nurodomas įmonės ar įstaigos savininkas, adresas. Kituose statistiniuose ir informaciniuose leidiniuose²⁴ buvo spausdinamos vertingos žinios apie Lietuvos prekymečius, jų geografiją, prekybos laiką ir mastą, pašto kelius, prekių pervežimo mokesčius.

Trumpa 1795—1864 m. lietuviškų knygų prekybos istorijos šaltinių apžvalga rodo, kad aptariamas laikotarpis išsiskiria savitais šaltiniais. Šalia ankstesniems laikotarpiams būdingų tradicinių šaltinių (pačių knygų, korespondencijos, archyvinių dokumentų), susiformavo nauji šaltinių tipai — periodinė spauda, statistiniai bei informaciniai leidiniai. Aptarti išlikę dokumentai — tai tik Lietuvos archyvuose ir bibliotekose saugomų dokumentų dalis. Knygų prekybos šaltinių dar padaugėtų, papildžius juos dokumentais, esančiais kaimyninių kraštų, Rusijos ir Lenkijos, dokumentų saugyklose.

Vilniaus universiteto
Bibliotekininkystės katedra

Įteikta spaudai 1993 m. kovo mėn.

AUSRA NAVICKIENE

SOURCES CONCERNING THE HISTORY OF BOOK TRADE
IN GREAT LITHUANIA OF THE FIRST HALF
OF THE 19TH CENTURY

S u m m a r y

An origin of the sources about book trade during 1795—1864 in Great Lithuania was mainly this: 1) activity of individual book publishing and selling enterprises and persons; 2) activity of public institutions which had direct or indirect links with book publishing and distribution; 3) administrative activity of state and its intervention in book publishing and distribution.

The object of research is 585 Lithuanian books, published by characteristic for feudalism enterprises, institutions and private booksellers, printers who replaced them and were very important sources of book trade at the same time. Very helpful is information which we can find in the books (lists of subscribers and information lists of books trade) and occurring marginalias. They inform about an assortment of Lithuanian books and their buyers. A little group of sources consists of books trade catalogues and archival documents of individual book trade enterprises. The archives of J. Zavadzkis firm has remained intact and is kept in LVIA. It is especially important for unique material about selling of Lithuanian books. Rather plentiful published and unpublished correspondence and memoirs of booksellers, enterprises and establishments

²⁴ Balinki M. Opisanie statystyczne miasta Wjłna. Wilno, 1835. 217 s.; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. IX. Ч. 2: Виленская губерния / Сост. Норденстрем. СПб., 1848. 56, (18) с.; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. IX. Ч. 1: Ковенская губерния / Сост. Фон-Грандидвер. СПб., 1848. 48, 18 с.

help us to clear up the circumstances of distribution of separate publications, circle of unskilled booksellers, their relationship.

Arising of new public publishing companies and organizations publishing and distributing lithuanian books was not characteristic because of very difficult lithuanian language situation in the 19th century public life. Only few archival documents of their activity have remained intact till nowadays. A new source for studying lithuanian books trade is periodical press — which fills in the gaps. Various messages about books distribution and news of books were published there.

Major group of sources was created by active state work in administration, fight against lithuanian political-cultural peculiarity, in organization of tax collecting and public education. The documents of Vilnius magistracy (later Duma), Vilnius governor-general, civil governor, police-master offices, Vilnius censorship committee inform us about the juridical foundation of books trade, its control and help us to clear up persons and enterprises engaged in book trade, forms of their activity and their expenses. Next to unpublished documents another group of sources consists of law publication and statistical, informative collections which had their beginning in the 19th century.